

КУКСЕНКО Сергій – кандидат історичних наук, доцент кафедри обліку та фінансів Черкаського державного бізнес-коледжу, вул. В'ячеслава Чорновола, 243, м. Черкаси, індекс 18028, Україна (kuksenko.si@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-4660-5083>

KUKSENKO Serhii – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of Accounting and Finance Department, Cherkasy State Business College, 243 Vyacheslav Chornovil Str., Cherkasy, index 18028, Ukraine (kuksenko.si@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Куксенко, С. (2021). Історична наука про угодовство та нонконформізм Руської православної церкви в період утисків 1950-1960 рр. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (33), 52–64.

ІСТОРИЧНА НАУКА ПРО УГОДОВСТВО ТА НОНКОНФОРМІЗМ РУСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УРСР У ПЕРІОД УТИСКІВ 1950-1960 рр.

Анотація. *Мета дослідження:* проаналізувати публікації щодо взаємин між Руською православною церквою (РПЦ) і органами влади в УРСР у 1950-1960 рр. Дослідити питання угодовства та пристосування Церкви, проявів нонконформізму та опозиційності, захисту інтересів вірян. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, проблемності, всебічності, системності та об'єктивності. Названі принципи реалізуються за допомогою методів аналізу, синтезу та узагальнення, історико-порівняльного, історико-генетичного, історико-типологічного. **Наукова новизна** полягає у тому, що нами проведено історіографічний аналіз проблем угодовства та нонконформізму діячів РПЦ у ставленні до держави. Виявлено, що радянські та офіційні церковні автори уникали розгляду гострих моментів взаємин між владою та Церквою. Більшість зарубіжних, дисидентських і сучасних українських та російських дослідників вказують на відсутність активних дій з боку Московської патріархії (МП) для захисту прав та інтересів вірян від утисків держави, звинувачують її у співпраці з владою у справі закриття церков. Проте, ступінь і мотиви цієї співпраці дослідники оцінюють по-різному. Поширеною є думка, що Патріархія, намагаючись «вижити» в умовах атеїстичної політики, «пристосуватися» до радянської держави та комуністичної ідеології, вимушеними поступками владі зберігала структуру та соціальні позиції Церкви. **Висновки.** Більшість дослідників, аналізуючи ставлення архієреїв РПЦ до антирелігійної політики партійних і державних органів, звертають увагу на пасивність керівництва Церкви, пристосування і примиренство до дій влади. В УРСР спільно як органи влади, так і МП проводили русифікаторську політику, переслідували будь-які прояви незгоди з централізаторською великодержавницькою політикою. МП не лише не наважився на активні протести, а й співробітничав з владою у питаннях обмеження богослужінь та скороченні релігійної мережі. Звичайно, що і серед влади Церкви були окремі неспівмірні прояви незгоди з антирелігійним курсом, але

вони були поодинокі і не підтримувалися вищим керівництвом. Тому, саме прості віряни чинили найсильніший спротив атеїстичному натиску. Українські автори відзначають більшу релігійність населення УРСР порівняно з іншими республіками СРСР і, відповідно, більший спротив наступу. РПЦ як інституція не перетворилася в опозиційну силу – навіть у період, коли держава активно обмежувала її діяльність, закривала церкви, забороняла богослужіння. Ієрархи МП на зустрічах з представниками зарубіжних Церков та делегацій запевняли про свободу віри в СРСР. Проте релігія, як ідеологія, все-таки була альтернативою комуністичній ідеології, до певної міри «духовною опозицією». На даний час питання конформізму та опозиційності в РПЦ в період утисків влади є одним з малодосліджених і перспективним для вивчення.

Ключові слова: РПЦ, релігійна опозиція, релігійний спротив, антирелігійна політика.

HISTORICAL SCIENCE ON THE AGREEMENT AND NONCONFORMISM OF THE RUSSIAN ORTHODOX CHURCH IN THE USSR DURING THE PERIOD OF OPPRESSION IN 1950-1960

Abstract. *The work aims to analyze the publications on the relationship between the Russian Orthodox Church (ROC) and the authorities in the USSR in 1950-1960; to investigate the issues of agreement and adaptation of the Church, manifestations of nonconformism and opposition, protection of the interests of the faithful. The research methodology is based on the principles of historicism, problem-solving, comprehensiveness, systematics, and objectivity. The mentioned principles are implemented through the methods of analysis, synthesis, and generalization, historical-comparative, historical-genetic, historical-typological. The scientific novelty consists in the fact that we conducted a historiographical analysis of the problems of agreement and non-conformity of the ROC in relation to the state. It was found that Soviet and official church authors avoided investigation of the tense situations of the relationship between the government and the Church. Most foreign, dissident, and contemporary Ukrainian and Russian researchers point out the lack of militant actions by the Moscow Patriarchate (MP) in the protection of the rights and interests of the believers from state oppression, accusing it in collaboration with the authorities in the question of closing churches. However, the degree and motives of this collaboration are evaluated differently by researchers. It is widely believed that the Patriarchate, trying to "survive" in the conditions of atheistic politics, to "adapt" to the Soviet state and communist ideology, by forced concessions to the authorities, maintained the structure and social positions of the Church. Conclusions.* Most researchers, analyzing the attitude of ROC bishops to the anti-religious policy of party and state bodies, draw attention to the passivity of the Church leadership, adaptation and reconciliation to the actions of the authorities. In the USSR, both the authorities and the MPs pursued the Russification policy, pursuing any manifestations of disagreement with the centralizing great-power imperial policy. The MP not only did not dare to actively protest but also cooperated with the authorities in restricting worship and reducing the religious network. Of course, among the bishops of the Church, there were some feeble manifestations of disagreement with the anti-religious course; but they were isolated, and not supported by senior management. Therefore, it was ordinary believers who resisted the atheistic onslaught the most. Ukrainian authors observe the higher religiosity of the population of the USSR compared to other republics of the USSR and, accordingly, greater resistance to the offensive. The ROC as an institution did not become an opposition force – even at a time when

the state was actively restricting its activities, closing churches, and restricting worship. The hierarchs of the MP at meetings with representatives of foreign churches and delegations assured of freedom of religion in the USSR. However, religion, as an ideology, was still an alternative to communist ideology, to a certain extent a "spiritual opposition." Currently, the issue of conformism and opposition in the ROC during the period of oppression of the authorities is one of the least studied and promising to study.

Key words: ROC, religious opposition, religious resistance, anti-religious policy.

Постановка проблеми. Для України важливим є питання взаємовідносин між різними християнськими конфесіями та їх взаємини з державою. Тому актуальність історіографічного дослідження проблеми взаємодії влади та Руської православної церкви (РПЦ) в УРСР у 1950-1960 рр., угодовства та нонконформізму представників Церкви у взаєминах із владою визначається не лише теоретико-методологічними потребами вітчизняної історичної науки, але й безсумнівною важливістю «релігійного питання» в житті суспільства та необхідністю подолання розколу в Православній церкві.

Аналіз досліджень і останніх публікацій. Реакція РПЦ на утиски Церкви органами влади та наступ на інтереси вірян, спроби протидії атеїстичній політиці держави, наявність нонконформістських настроїв і опозиційних рухів в середині РПЦ на сьогодні є малодослідженими в історіографії. У наукових дослідженнях ця тема присутня лише фрагментарно. Аналіз показує, що історіографічна складова теми у формі історіографічних оглядів присутня у конкретно-історичних працях істориків, які досліджували проблеми існування релігії та Церкви та її взаємини з владою в масштабах країни, наприклад, В. Войналовича (Войналович, 2005), П. Бондарчука (Бондарчук, 2019), окремих регіонів: В. Войналович (Войналович, 2002), Ж. Канталінська (Канталінська, 2003), І. Андрухів (Андрухів, 2006), А. Моренчук (Моренчук, 2006), Я. Стоцький (Стоцький, 2008), І. Луковенко (Луковенко, 2011), В. Сергієнко (Сергієнко, 2021) та у, власне, історіографічних дослідженнях Н. Шліхти (Шліхта, 2007), Н. Волощенко (Волощенко, 2007), Н. Лаас (Лаас, 2008), Г. Маринченко (Маринченко, 2010), С. Куксенка (Куксенко, 2017). Проте, ці роботи лише дотично стосуються теми нашого дослідження, яка залишається недостатньо розробленою в історіографії.

Мета статті. Здійснити історіографічний аналіз та розкрити основні аспекти вивчення проблеми угодовства і нонконформізму в РПЦ у ставленні до радянського партійно-державного режиму в період утисків 1950-1960 рр.

Виклад основного матеріалу. Нами встановлено, що роботи дослідників становища Церкви та її взаємин з органами влади в УРСР в залежності від суспільно-історичних обставин, в яких знаходилися автори, теоретичних і методологічних підходів, доступних і використаних джерел тощо, можна згрупувати на підготовлені радянськими, зарубіжними, емігрантськими, діаспорними, дисидентськими і сучасними українськими та російськими

дослідниками, крім того, виділяються також праці світських і церковно-конфесійних авторів.

УРСР у складі СРСР підпорядковувалася союзному уряду та рішенням керівництва КПРС, тому основи ставлення держави до Церкви та релігії теж формувалися у Москві. Тому ми до аналізу історіографічних надбань включили також матеріали, які стосуються основ цієї політики на загальносоюзному рівні.

Оскільки, радянські та офіційні церковні дослідники уникали розгляду гострих взаємин між владою та Церквою, то до нашого аналізу залучено роботи зарубіжних (М. Бурдо, В. Мосс, Д. Поспеловский, Г. Штриккер), дисидентських (Л. Алексеева, Г. Якунін) і сучасних українських та російських авторів. Дослідники М. Бурдо (Bourdeaux, 1967, с. 112), Л. Алексеева (Алексеева, 1992, с. 179), Г. Штриккер (Штриккер, 1995, с. 207), В. Пащенко (Пащенко, 1997, с. 327; Пащенко, 2005, с. 83), О. Бажан, Ю. Данилюк (Бажан, 2000, с. 14) пишуть про те, що Московський патріархат (МП) не лише не чинив активних протестів, а й співпрацював із радянською владою по скороченню релігійної мережі. Обмеження діяльності РПЦ проводив сам МП, керівництво Церкви стало інструментом в руках влади. Держава розкладала Церкву «зсередини», залучала до атеїстичної пропаганди ренегатів (у той час майже 200 священників відмовилися від сану). Патріархія без спротиву погодилася на ініціативу влади скоротити монастирі та скити, відмовилася допомагати їм дотаціями.

З ініціативи державних органів у 1961 р. МП провів реформу парафіяльного управління: священників було усунуто від адміністративної та господарської діяльності, що передавалася парафіяльній громаді в особі виконавчого органу – «двадцятки». М. Бурдо наголошує, що в результаті реформи священники позбавлялися впливу у власних парафіях і фактично перетворювалися в найманих працівників «двадцятки» (Bourdeaux, 1967, с. 108-118).

Гостро критикував патріархат релігійний дисидент Г. Якунін. Він звинувачував МП у тому, що вона «ніколи публічно не протестувала проти гонінь на Церкву, масового закриття храмів, репресій безневинних християн, не захищала прав вірян. Не видала жодного документу, спрямованого проти зусиль атеїзму побороти релігійний світогляд, і навіть в жодній з публікацій Патріархії в СРСР не було заклику до віруючих протистояти атеїстичній пропаганді, яка підривала релігію» (Якунін, 1979, с. 13). Священник-дисидент упевнений, що, як тільки держава розпочала переслідування вірян, то відразу ж «орденоносні радянські владики самі стали доводити непотрібність релігії соціалістичному суспільству і поспішно закривати парафії. Ті архієреї, які найбільше постаралися на цьому терені, отримували нагороди та підвищення по службі» (Якунін, 2002).

Л. Алексеева вважає, що особливо руйнівні для РПЦ рішення були реалізовані не шляхом прямого насильства з боку держави, а здійснені за вказівкою державних чиновників руками найвищого керівництва МП (Алексеева, 1992, с. 179). «Патріархія і єпископи не тільки повністю відмовилися від захисту законних прав віруючих, а й активно підтримують кожен крок цивіль-

ної влади, спрямований проти Церкви», – підсумовує Г. Штріккер (Штріккер, 1995, с. 207).

В. Пащенко стверджує, що Патріарх, за умов переслідування РПЦ владою ставав співучасником, своєю діяльністю, власне, сприяв реалізації богоборчого курсу партії і держави (Пащенко, 1997, с. 327; Пащенко, 2005, с. 83). На його переконання, не варто вважати противниками радянської системи навіть тих 5454 священнослужителів, які не зрадили обраному ідеалу та вистояли перед антирелігійним натиском (Пащенко, 2005, с. 83).

Науковці О. Бажан, Ю. Данилюк також досить різко оцінюють вище керівництво РПЦ: Патріарх не лише підпорядковувався владі, але і «не робив жодного кроку без відома відповідних підрозділів КДБ при Раді Міністрів СРСР» (Бажан, 2000, с. 14). Дослідники наголошують, що РПЦ з її централізаторською та великодержавницькою ідеологією «в умовах бездержавної на той час України лише поглиблювала залежність від імперського центру» (Бажан, 2000, с. 65).

Дуже мало інформації про наявність у середовищі священників РПЦ в УРСР настроїв та планів щодо відокремлення від МП та проголошення самостійної Церкви. Відомо тільки про один випадок, коли в 1954 р. Екзарх України Іоанн мав зустріч з представником Української автокефальної церкви в Канаді. За винятком цього разового контакту, жодної інформації, яка б свідчила про прихильність, прагнення чи конкретні дії священнослужителів в УРСР, спрямовані на відділення від МП, не виявлено. Тому, на наш погляд, висновок, зроблений А. Бажаном і Ю. Данилюком, що «вже в 1954 р ... серед керівництва Українського екзархату РПЦ не виключалася можливість відокремлення, створення єдиної незалежної української церкви» (Данилюк, 2005, с. 161) є непереконливим.

Проте, маємо зауважити, що в існуючих тоді умовах повного контролю за підготовкою та діяльністю священників, жодні прояви автокефалістських настроїв серед духовенства РПЦ в УРСР були неможливі. Адже і органи державної влади, і МП невдоволено сприймали будь-які дії керівництва Українського Екзархату із розширення повноважень, вбачаючи в них прагнення до автономності. Н. Шліхта звертає увагу на такий факт: незважаючи на значний відсоток у складі РПЦ українських вірян, священників та парафій, тільки у 1966 р. вперше Український екзархат очолив українець – архієпископ Філарет (Денисенко) (Шліхта, 2011, с. 386). Але і він, як свідчать документи, подібно до інших священнослужителів того часу, отримував характеристики для призначення від партійних та державних органів (Войналович, 2005, с. 248).

Д. Поплавський упевнений, що світська влада встановила повний контроль над керівництвом Церкви, МП повністю підпорядковувався партійно-державним структурам, церковне право – радянському законодавству. Це формувало не лише серед вірян, а й серед священнослужителів переконання необхідності повного підпорядкування Церкви державній владі (Поспеловский, 1995, с. 293).

Г. Якунін, критикуючи МП, визнає, що Патріарх не мав можливості діяти на свій розсуд, адже був «обкладений очима і вухами» каральних органів державної безпеки, агенти яких були серед його найближчого оточення (Якунін 1979, с. 14).

О. Саган, досліджуючи позицію верхівки РПЦ в умовах релігійних переслідувань, робить висновок, що МП «діяла за принципом: краще поступитися малим для збереження великого» (Саган, 2001, с. 84). Н. Шліхта, характеризуючи прагнення керівництва РПЦ «вижити» в умовах комунізму, зберегти структуру та соціальні позиції, використовує поняття «адаптація» (Shlikhta, 2019, с. 218). Дослідник П. Бондарчук стверджує, що «РПЦ в умовах релігійних переслідувань силкувалася пристосуватися до наявних умов. Вона була вимушена в багатьох питаннях діяти за вказівкою радянського керівництва» (Бондарчук, 2019, с. 136).

Окремі дослідники визнають і у середовищі вищого керівництва РПЦ прояви спротиву антирелігійній політиці влади. Наприклад, А. Колодний, П. Яроцький стверджують, що «не можна сказати, що в православ'ї не було опозиційних настроїв до погромної політики влади і ієрархія Церкви відмовчувалася». Для підтвердження, дослідники наводять листа, надісланого у травні 1959 р. до М. Хрущова патріархом Алексієм та митрополитом Миколаєм. У цьому листі ієрархи привели факти брутального втручання влади у вирішення внутрішніх питань Церкви, презирливого відношення до прав вірян. У літературі проаналізовано вимоги восьми архієреїв, очолюваних Гермогеном (Голубевим), до МП про скасування постанов архієрейського собору 1961 р., виступи священників М. Ешлімана та Г. Якуніна проти примиренства керівництва РПЦ. Останні у відкритому листі до керівників партії та держави звинувачували органи влади у втручанні у внутрішньо-церковні справи. Так, Рада у справах РПЦ займалася кадровими призначеннями в Церкві: призначала на служіння та змінювала священників у парафіях, впливала на формування складу парафіяльних рад та надала їм повноваження контролю за майном та фінансами церковної громади (Колодний, 1999, с. 544). В. Мосс впевнений, що священники М. Ешліман і Г. Якунін, оприлюднивши даного листа-протесту, фактично започаткували супротив у середовищі духовенства РПЦ. Його було проігноровано Патріархією, таке ставлення стало «нормою» і надалі схожі протести теж ігнорувалися. У 1966 р. МП забороняє священнослужіння авторам відкритого листа-протесту (Мосс, 2001, с. 271).

В. Войналович наводить приклади відстоювання інтересів вірян частиною ієрархів: так, проти пропаганди атеїзму виступав архієпископ Кримської єпархії Лука (Войно-Ясенецький), намагалися зберегти та зміцнити діючі церкви і монастирі, «активізувати релігійну діяльність духовенства і церковних громад» керуючий Чернігівською і Сумською єпархією архієпископ Андрій (А. Сухенко), єпископи Чернігівський (Мефодій (М.М. Мазак)), Полтавський (Феодосій (І.І. Процюк)), вікарій Одесько-Херсонської єпархії Антоній (А.С. Мельников) (Войналович, 2005, с. 233, 248, 255). Дослідник,

описуючи опір вірян і священнослужителів наступу влади на їхні права, зазначає, що у «всіх областях України мають місце факти протидії церковників посиленню науково-атеїстичної пропаганди».

Домінуючою формою виступів проти наступу на релігію та Церкву були письмові скарги з прикладами грубого втручання органів у внутрішнє життя релігійних громад та примусове закриття культових споруд. Проте, відомі факти відкритого фізичного спротиву, коли віряни не допускали представників влади до закритої церкви (Войналович, 2005, с. 90). **Науковець цілком виправдано вважає, що до форм протесту проти антирелігійної політики влади можна віднести також матеріальну підтримку населенням діючих церков.** Адже у складний для РПЦ час, «коли кількість релігійних громад значно скоротилося, її прибутки продовжували зростати» (Войналович, 2002, с. 106).

Унаслідок значного формалізму, антирелігійна пропаганда не на стільки вплинула на свідомість вірян, як би це хотілося радянському керівництву (Бондарчук, 2019, с. 130). На думку Я. Стоцького, **атеїстична агітація не прихилила вірян до комуністичної ідеології, а навпаки – «породжувала приховану неприязнь до цієї ідеології і навіть спонукала до розширення географії релігійних впливів»** (Стоцький, 2008, с. 223). В. Сергієнко відмічає наявність фактів, які «підтверджують притаманність релігійних почуттів та дотримання релігійних обрядів навіть членами партії» (Сергієнко, 2021, с. 116). Адміністративний тиск також суттєво не знижив релігійну обрядовість, рівень якої залишався доволі високим, а секуляризаційні процеси в цій сфері не зайшли так далеко, як це намагалася довести радянська пропаганда (Войналович, 2018, с. 137).

В. Єленський, проаналізувавши питання «Чи була церква опозицією комуністичному режиму в СРСР?», стверджує, що «негативна відповідь у даному випадку буде ближче до дійсності, ніж позитивна». Головну причину цього дослідник вбачає в небачених за масштабом репресіях, жорсткому контролю за підготовкою і призначенням священнослужителів, обійти який «нелояльним елементам» було дуже складно; заходам контррозвідувальних органів держбезпеки «по лінії релігійних організацій» (Єленський, 1991, с. 5–11).

У цілому, більшість авторів стверджує, що владики Української екзархату, як і в цілому РПЦ, займали переважно примиренську позицію, поступалися владі у питаннях закриття церков та обмеженні богослужінь. Тому Н. Шліхта вважає, що немає підстав «стверджувати, що Церква була опозицією режиму в радянській державі». Як «організація, РПЦ не могла грати роль опозиції», однак і релігія, і Церква мали силу і вплив на радянських людей. «Будучи такою силою, Церква створювала певний простір для ідеологічного відходу від матеріалістичного погляду на світ, а на буденному рівні – для актів протесту проти зловживань радянських керівників» (Шліхта, 2000). В. Козлов зазначає, що «навіть участь в релігійному святі в «безбожній» Радянській державі була якщо не формою політичного протесту, то хоча б демонстрацією неконформістських настроїв. Саме так це сприймалося

владою – незалежно від суб'єктивних намірів і усвідомленості нонконформістських дій і переживань людей, залучених до події» (Козлов, 2006, с. 264). Спираючись на подібні аргументи, А. Купцов зробив висновок, що «всі, хто належав до церковного оточення ..., відчували себе, як мінімум, прихованими опозиціонерами» (Купцов, 2009, с. 245). Невже за існуючих обставин, коли священнослужителі та керівники Церкви були переважно «лояльні» до радянської влади, «всі» віряни та наближені до Церкви могли усвідомлювати свою приховану опозиційність до влади? На наш погляд, цей висновок А. Купцова недостатньо підтверджений фактами з історичних джерел і далекий від реальності.

Висновки. Більшість дослідників, аналізуючи ставлення архієреїв РПЦ до антирелігійної політики партійних і державних органів, звертають увагу на пасивність керівництва Церкви, пристосування і примиренство до дій влади. В УРСР спільно як органи влади, так і МП проводили русифікаторську політику, переслідували будь-які прояви незгоди з централізаторською великодержавницькою політикою. МП не лише не наважився на активні протести, а й співробітничав з владою у питаннях обмеження богослужінь та скороченні релігійної мережі. Звичайно, що і серед владик Церкви були окремі несміливі прояви незгоди з антирелігійним курсом, але вони були поодинокі і не підтримувалися вищим керівництвом. Тому, саме прості віряни чинили найсильніший спротив атеїстичному натиску. Українські автори відзначають більшу релігійність населення УРСР порівняно з іншими республіками СРСР і, відповідно, більший спротив наступу. РПЦ як інституція не перетворилася в опозиційну силу – навіть у період, коли держава активно обмежувала її діяльність, закривала церкви, забороняла богослужіння. Ієрархи МП на зустрічах з представниками зарубіжних Церков та делегацій запевняли про свободу віри в СРСР. Проте релігія, як ідеологія, все-таки була альтернативною комуністичній ідеології, до певної міри «духовною опозицією».

На даний час питання конформізму та опозиційності в РПЦ в період утисків влади є одним з малодосліджених і перспективним для вивчення.

Список використаних джерел і літератури:

- Алексеева, Л. М. (1992). *История инакомыслия в СРСР: Новейший период*. Вильнюс; Москва: Весть, 348 с.
- Андрухів, І. О. (2006). *Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40–80-х роках ХХ століття: історико-правовий аналіз*. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 432 с.
- Бажан, О. Г. & Данилюк, Ю. З. (2000). *Випробування вірою. Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-ті рр.* Київ: Інститут історії України НАН України, 332 с.
- Бажан, О. Г. (2000). До питання про опозиційний рух в середовищі російської православної церкви в Україні в 1950-80-х рр. *Історія релігій в Україні*. Праці Х міжн. наук. конф., 1 (сс. 52-56). Львів.

Бондарчук, П. М. (2019). *Релігійні течії в радянській Україні (середина 1940-х – середина 1980-х років). Історико-релігієзнавче дослідження*. Київ: Інститут історії України НАН України, 268 с.

Войналович, В. А. (2002). Держава і церква на Полтавщині (друга половина 40-х – 80-ті роки). *Держава і Церква на Полтавщині за радянської доби* (сс. 85-136). Полтава.

Войналович, В. А. (2005). *Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс*. Київ: Світогляд, 741 с.

Войналович, В. А. & Кочан, Н. І. (2018). *Релігійний чинник етнополітичних процесів у Галичині: повоєнна радянська доба і сучасність*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 408 с.

Волощенко, Н. А. (2007). Істориографія хрущовського періода взаимоотношений Русской Православной Церкви и государства. *Государство, религия, церковь в России и за рубежом*, (1-2), 87–98.

Данилюк, Ю. З. (2005). Опір духовенства і віруючих Російської православної церкви конформістські настроєним ієрархам РПЦ (50–80-ті рр. XX ст.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*, (31), 161–175.

Єленський, В. Є. (1991). Держава і церква в Україні. З історії передквітневого двадцятиліття. *Людина і світ*, 1, 5–11.

Канталінська, Ж. В. (2003). *Відносини радянської держави та православної церкви в Криму в кінці 40-х – на початку 60-х років XX століття* (дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01– Історія України). Запоріжжя, 240 с.

Колодний, А. М., Яроцький, П. Л. & Любовик, Б. О. (1999). *Історія релігії в Україні*. Київ: Знання, 735 с.

Козлов, В. А. (2006). *Неизвестный СССР. Противостояние народа и власти. 1953–1985 гг.* Москва: Олма-пресс, 448 с.

Куксенко, С.І. (2017). *Взаємовідносини РПЦ з органами влади в Українській РСР у 1940–1960-і рр.: історіографія*: (дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни). Черкаси, 238 с.

Купцов, А. Г. (2009). *Миф о «гонении церкви в СССР»*. Москва: Крафт +, 336 с.

Лаас, Н. (2008). Англomовні праці про становище Російської православної церкви в Україні в період пізнього сталінізму та перебування при владі М. Хрущова. *Український історичний збірник*, (11), 403–418.

Луковенко, І. Г. (2011). *Радянська держава і Російська православна церква на Донеччині у 1943–1964 роках*: монографія. Донецьк: Донбас: ДОГО «Центр Діскавері», 353 с.

Маринченко, Г. М. (2010). Сучасна вітчизняна історіографія державно-церковних відносин у 1940-1960-х рр. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського. Історичні науки*, (3/28), 247–255.

Моренчук, А. А. (2006). *Релігійні процеси в Україні у 1953–1964 роках (на матеріалах західних областей)*: (дис. ... канд. іст. наук : 09.00.11 – Історія України). Острого, 227 с.

Мосс, В. (2001). *Православная церковь на перепутье (1917–1999)*. Санкт-Петербург: Алетейя, 415 с.

Пашенко, В. О. (2005). *Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початку 1990-х років*. Полтава: АСМІ, 631 с.

Поспеловский, Д. В. (1995). *Русская православная церковь в XX в.* Москва: Республика, 511 с.

Саган, О. Н. (2001). Основні тенденції розвитку Православної церкви післявоєнної України (1945–1988 рр.). *Українське релігієзнавство*, 20, 82–94.

Сергієнко, В. В. (2021). *Православні громади Полтавинщини в державній політиці й радянському соціокультурному просторі (середина 1940-х – середина 1960-х рр.)*: (дис. ... доктора філософії: 032 – Історія та археологія). Полтава-Запоріжжя, 278 с.

Стоцький, Я. В. (2008). Атеїстична пропаганда у контексті обмеження свободи совісті в західних областях України (1954–1959 рр.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*, (35), 221–241.

Шліхта, Н. В. (2007). Становище православної церкви в повоєнній радянській Україні: критичний огляд історіографії другої половини ХХ ст. *Магістеріум. Історичні студії*, (28), 71–77.

Шліхта, Н. В. (2000). Церква за умов хрущовської антирелігійної кампанії: ситуація в Україні та її польська паралель. «Українська модель» державно-церковних взаємин: боротьба партії за викорінення релігії. URL: <http://prima.lnu.edu.ua/Subdivisions/um/um4-5/Statti/9-SHLIHTA%20Natalia.htm> (дата звернення: 01.09.2021).

Шліхта, Н. В. (2011). *Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр.* Харків: Акта, 468 с.

Штриккер, Г. (Составитель). (1995). *Русская Православная Церковь в советское время (1917–1991). Материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью.* Москва: Пропилеи, 400 с.

Якунин, Г. О. (2002). *Исторический путь православного талибанства.* URL: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/ortodox/Jakun_OrtodTalib.php (дата звернення: 01.09.2021).

Якунин, Г. О. (1979). О современном положении Русской православной церкви и перспективах религиозного возрождения России (Доклад Христианскому Комитету защиты прав верующих в СССР). URL: http://krotov.info/acts/20/1970/1979_yak.htm (дата звернення: 01.09.2021).

Bourdeaux, M. (1967). Reform and Schism. *Problems Communism*, sep., p. 108–118.

Shlikhta, N. (2019). Adaptability as a Survival Strategy under Communism: Reconsidering the Approach of the Russian Orthodox Church. *Religiskifilozofski raksti*. (XXV. (1)), 217–241.

References:

Alekseyeva, L. M. (1992). *Istoriya inakomysliya v SRSR: Noveyshiy period* [The History of Heterodoxy in the SRSR: The Newest Period]. Vil'nyus; Moskva: Vest', 348 s. [in Russian].

Andrukhiv, I. O. (2006). *Polityka radyan'koyi vlady u sferi relihiyi ta konfesiynе zhyttya na Prykarpatti v 40–80-kh rokakh XX stolittya: istoryko-pravovyy analiz* [Soviet government policy in the field of religion and confessional life in Prykarpattia in the 40-80s of the twentieth century: historical and legal analysis]. Ivano-Frankivs'k: Lileya-NV, 432 s. [in Ukrainian].

Bazhan, O. H. & Danyliuk, Yu. Z. (2000). *Vyprobuvannia viroiu. Borotba za realizatsiiu prav i svobod viruiuchykh v Ukraini v druhii polovyni 1950-kh – 1980-ti rr.* [Trials of faith. The struggle for the realization of the rights and freedoms of believers in Ukraine in the second half of the 1950s – 1980s.]. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy, 332 s. [in Ukrainian].

Bazhan, O. H. (2000). Do pytannia pro opozytiiniy rukh v seredovyshchi rosiiskoi pravoslavnoi tserkvy v Ukraini v 1950-80-kh rr. [On the question of the opposition movement among the Russian Orthodox Church in Ukraine in the 1950s and 1980s.]. *Istoriia relihii v Ukraini*. Pratsi X mizhn. nauk. konf., 1 (ss. 52-56). Lviv. [in Ukrainian].

Bondarchuk, P. M. (2019). *Relihiini techii v radianskii Ukraini (seredyna 1940-kh – seredyna 1980-kh rokiv). Istoryko-relihiieznaveche doslidzhennia* [Religious movements in Soviet Ukraine (mid-1940s – mid-1980s). Historical-religious research]. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 268 s. [in Ukrainian].

Voinalovych, V. A. (2002). *Derzhava i tserkva na Poltavshchyni (druha polovyna 40-kh – 80-ti roky). Derzhava i Tserkva na Poltavshchyni za radianskoi doby* [State and Church in Poltava Region (Second Half of the 1940s – 1980s)] (ss. 85-136). Poltava. [in Ukrainian].

Voinalovych, V. A. (2005). *Partiino-derzhavna polityka shchodo religii ta relihiinykh instytutstii v Ukraini 1940–1960-kh rokiv: politolohichniy dyskurs* [Party-state policy on religion and religious institutions in Ukraine in the 1940s and 1960s: a politological discourse]. Kyiv: Svitohliad, 741 s. [in Ukrainian].

Voinalovych, V. A. & Kochan, N. I. (2018). *Relihiinyi chynnyk etnopolitychnykh protsesiv u Halychyni: povoienna radianska doba i suchasnist* [The religious factor of ethnopolitical processes in Halychyna: the post-war Soviet period and the present]. Kyiv: IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 408 s. [in Ukrainian].

Voloshchenko, N. A. (2007). *Istoriografiya khrushchevskogo perioda vzaimootnosheniy Russkoy Pravoslavnoy Tserkvi i gosudarstva* [Historiography of the Khrushchev period in the relationship between the Russian Orthodox Church and the state]. *Gosudarstvo, religiya, tserkov' v Rossii i za rubezhom*, (1-2), 87–98. [in Russian].

Danyliuk, Yu. Z. (2005). *Opir dukhovenstva i viruiuchykh Rosiiskoi pravoslavnoi tserkvy konformistski nastroiennym iierarkham RPTs (50–80-ti rr. XX st.)* [The resistance of the clergy and believers of the Russian Orthodox Church to the conformist hierarchs of the ROC (50-80s of the twentieth century)]. *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty*, (31), 161–175. [in Ukrainian].

Yelenskyi, V. Ye. (1991). *Derzhava i tserkva v Ukraini. Z istorii peredkvitnevoho dvadtsiatylyttia* [State and church in Ukraine. From the history of the pre-April twentieth anniversary]. *Liudyna i svit*, 1, 5–11. [in Ukrainian].

Kantalinska, Zh. V. (2003). *Vidnosyny radianskoi derzhavy ta pravoslavnoi tserkvy v Krymu v kintsi 40-kh – na pochatku 60-kh rokiv XX stolittia* [Relations between the Soviet state and the Orthodox Church in the Crimea in the late 40's – early 60's of the twentieth century] (*Candidate's thesis*). Zaporizhzhia, 240 s. [in Ukrainian].

Kolodnyi A. M., Yarotskyi P. L. & Lobovyk B. O. (1999). *Istoriia religii v Ukraini* [History of religion in Ukraine]. Kyiv: Znannia, 735 s. [in Ukrainian].

Kozlov, V. A. (2006). *Neizvestnyy SSSR. Protivostoyaniye naroda i vlasti. 1953–1985 gg.* [Unknown USSR. Confrontation between the people and the government. 1953–1985]. Moskva: Olma-press, 448 s. [in Russian].

Kuksenko, S.I. (2017). *Vzayemovidnosyny RPTS z orhanamy vlady v Ukrayins'kyi RSR u 1940–1960-i rr.: istoriografiya* [Relations of the ROC with the authorities in the Ukrainian SSR in 1940–1960: historiography] (*Candidate's thesis*). Cherkasy, 238 s. [in Ukrainian].

Kuptsov, A. G. (2009). *Mif o «gonenii tserkvi v SSSR»* [The myth of “persecution of the church in the USSR”]. Moskva: Kraft +, 336 s. [in Russian].

Laas, N. (2008). *Anhlomovni pratsi pro stanovyshe Rosiiskoi pravoslavnoi tserkvy v Ukraini v period piznoho stalinizmu ta perebuvannia pry vladi M. Khrushchova* [English-language works on the position of the Russian Orthodox Church in Ukraine during the late Stalinism and Khrushchev's rule]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*, (11), 403–418. [in Ukrainian].

Lukovenko, I. H. (2011). *Radianska derzhava i Rosiiska pravoslavna tserkva na Donechchyni u 1943–1964 rokakh* [The Soviet state and the Russian Orthodox Church in

Donetsk region in 1943–1964]: monohrafiia. Donetsk: Donbas: DOHO «Tsentr Diskaveri», 353 s. [in Ukrainian].

Marynchenko, H. M. (2010). Suchasna vitchyzniana istoriografia derzhavno-tserkovnykh vidnosyn u 1940 – 1960-kh rr. [Modern native historiography of state-church relations in the 1940s and 1960s.]. *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho derzhavnoho universytetu imeni V.O. Sukhomlyn'skoho. Istorychni nauky*, (3/28), 247–255. [in Ukrainian].

Morenchuk, A. A. (2006). *Relihiini protsesy v Ukraini u 1953–1964 rokakh (na materialakh zakhidnykh oblastei)* [Religious processes in Ukraine in 1953–1964 (on materials of western regions)] (*Candidate's thesis*). Ostroh, 227 s. [in Ukrainian].

Moss, V. (2001). *Pravoslavnaia tserkov' na pereput'ye (1917–1999)* [The Orthodox Church at the Crossroads (1917–1999)]. Sankt-Peterburg: Aleteyya, 415 s. [in Russian].

Pashchenko, V. O. (2005). *Pravoslavna tserkva v totalitarnii derzhavi. Ukraina 1940 – pochatku 1990-kh rokiv* [The Orthodox Church in the totalitarian state. Ukraine 1940 – the ear of the 1990s]. Poltava: ASMI, 631 s. [in Ukrainian].

Pospelovskiy, D. V. (1995). *Russkaya pravoslavnaia tserkov' v XX v.* [Russian Orthodox Church in the XX century]. Moskva: Respublika, 511 s. [in Russian].

Sahan, O. N. (2001). Osnovni tendentsii rozvytku Pravoslavnoi tserkvy pisliavoiennoi Ukrainy (1945–1988 rr.) [The main tendencies of development of the Orthodox Church of post-war Ukraine (1945–1988)]. *Ukrainske relihiieznavstvo*, 20, 82–94. [in Ukrainian].

Serhiienko, V. V. (2021). Pravoslavni hromady Poltavshchyny v derzhavni politytsi yadianskomu sotsiokulturnomu prostori (seredyna 1940-kh – seredyna 1960-kh rr.) [Orthodox communities of Poltava region in state policy and the Soviet socio-cultural space (mid-1940s – mid-1960s)] (*Candidate's thesis*). Poltava – Zaporizhzhia, 278 s. [in Ukrainian].

Stotskiy, Ya. V. (2008). Ateistychna propahanda u konteksti obmezhenia svobody sovisti v zakhidnykh oblastakh Ukrainy (1954–1959 rr.) [Atheistic propaganda in the context of restricting freedom of conscience in the western regions of Ukraine (1954–1959)]. *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty*, (35), 221–241. [in Ukrainian].

Shlikhta, N. V. (2007). Stanovyshche pravoslavnoi tserkvy v povoiennii radianskii Ukraini: krytychnyi ohliad istoriografii druhoi polovyny XX st. [The position of the Orthodox Church in postwar Soviet Ukraine: a critical review of the historiography of the second half of the twentieth century.]. *Mahisterium. Istorychni studii*, (28), 71–77. [in Ukrainian].

Shlikhta, N. V. (2000). *Tserkva za umov khrushchovskoi antyrelihiinoi kampanii: sytuatsiia v Ukraini ta yii polska paralel. «Ukrainska model» derzhavno-tserkovnykh vzaiemyn: borotba partii za vykorinennia relihii* [The church in the conditions of Khrushchev's anti-religious campaign: the situation in Ukraine and its Polish parallel. “Ukrainian model” of state-church relations: the party's struggle for the eradication of religion]. Retrieved from <http://prima.lnu.edu.ua/Subdivisions/um/um4-5/Statti/9-SHLIHTA%20Natalia.htm> [in Ukrainian].

Shlikhta, N.V. (2011). *Tserkva tykh, kto vyzhyv. Radianska Ukraina, seredyna 1940-kh – pochatok 1970-kh rr.* [The Church of the Survivors. Soviet Ukraine, mid-1940s – early 1970s]. Kharkiv: Akta, 468 s. [in Ukrainian].

Shtrikker, G. (Sostavitel'). (1995) *Russkaya Pravoslavnaia Tserkov' v sovetskoye vremya (1917–1991)* [Russian Orthodox Church in Soviet times (1917–1991)]. Materialy i dokumenty po istorii otnosheniy mezhdu gosudarstvom i Tserkov'yu. Moskva: Propilei, 400 s. [in Russian].

Yakunin, G. O. (2002). *Istoricheskij put' pravoslavnogo talibanstva* [The historical path of Orthodox Talibanism]. Retrieved from http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/ortodox/Jakun_OrtodTalib.php [in Russian].

Yakunin, G. O. (1979). O sovremennom polozhenii Russkoy pravoslavnoy tserkvi i perspektivakh religioznogo vozrozhdeniya Rossii (Doklad Khristianskomu Komitetu zashchity prav veruyushchikh v SSSR) [On the current state of the Russian Orthodox Church and the prospects for the religious revival of Russia (Report to the Christian Committee for the Protection of the Rights of Believers in the USSR)]. Retrieved from http://krotov.info/acts/20/1970/1979_yak.htm [in Russian].

Bourdeaux, M. (1967). Reform and Schism. *Problems Communism*, sep., p. 108–118. [in English].

Shlikhta, N. (2019). Adaptability as a Survival Strategy under Communism: Reconsidering the Approach of the Russian Orthodox Church. *Religiski-filozofiski raksti*. (XXV. (1)), 217–241. [in English].

Отримано: 08.09.2021

DOI 10.32626/2309-2254.2021-33.64–74

УДК 929.52(477.83/86)

СМУТОК Ігор – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, індекс 82100, Україна (smutokigor@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-5430-163X>

SMUTOK Ihor – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Professor of Department of World History and Special Historical Disciplines, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24 Ivan Franko Street, Drohobych, index 82100, Ukraine (smutokigor@gmail.com)

ЛИСЕЙКО Ярослав – кандидат історичних наук, асистент кафедри історії України та етнокомунікацій Національного університету «Львівська політехніка», вул. Митрополита Андрея, 3, 4-корпус, м. Львів, індекс 79016, Україна (lyseyko@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-3404-7221>

LYSEYKO Yaroslav – Candidate of Historical Sciences, docent of Department of History, Museum Studies and Cultural Heritage Institute of the Humanities and Social Sciences of Lviv Polytechnic National University, 5 Mytropolyta Andreia St., Building, 4, index 79016, Ukraine (lyseyko@gmail.com)

СМУТОК Леся – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, індекс 82100, Україна (lesiasm77@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-8918-2258>